

İSLAMÎ DÜŞÜNCEDE BİLGİNİN MAHİYETİ, KISIMLARI VE DEĞERİ*

THE NATURE, PARTS AND VALUE OF KNOWLEDGE IN ISLAMIC THOUGHT

ABDULLAH YILMAZ

DR.

DİB İZMİR DİNİ YÜKSEK İHTİSAS MERKEZİ MÜDÜRLÜĞÜ

ferzan0855@gmail.com

Öz:

İslamî düşüncede bilgiye yaklaşım inanç eksenslidir. Bilgi, öznesne ilişkisinin sonucudur. Her ikisini birbirinden bağımsız düşünemeyiz. Bilgiye; faydalı-faydasız, doğru-yanlış, değerli-değersiz anlam yüklemek, duyular ve akıl yoluyla olabileceği gibi, vahiy veya ilham ya da sezgi vasıtasıyla da olabilir. İslâmî düşüncede bilgi denince, inançla doğrudan ilişkili olarak dinî naslar ve o nasların icthâdî yorumu olan fikhî birikim akla gelir. Bilgi, sınırları ve ona yüklenecek değer yargısı, kişinin inancıyla şekillenir. Biz bu çalışmada, İslâmî anlayışta bilginin mahiyetini, naslarda yerini, kelim ve usul kaynaklarımızda bilgiye ve değerine yönelik yaklaşımı, dinî karakter taşıyan icthâdî hükümlerin bilgi ve değeriyle ilişkisini araştırdık. Araştırmamız, felsefenin temel meselelerinden olan bilgi felsefesi (Epistemoloji) ışığında değil, bilgiyi kendi kelim ve usul eserlerimiz doğrultusunda inceleme amaçlıdır. Bilgi bağlamında naslar ile bu naslara dayanan fikhî mirasımızı bilhassa zorunlu-iktisâbî bilgi ayırımında değerlendirmeye çalıştık. Nasları, kelimcilerin bilgiyi taksim ederken yer verdikleri sadık haber başlığı altında mütevatir ve haber-i vâhid çerçevesinde ele aldık. Nasların dışında fikhî çıkarımlara ise, bilginin iktisâbî çatısı altında yer verdik.

Anahtar kelimeler: İslam, Fıkıh, Bilgi, Zarurî, İktisâbî.

Abstract:

The approach to knowledge in Islamic thought is based on faith. Knowledge is the result of the subject-object relationship. We cannot consider both independently of each other. to information; Attributing useful-useless, right-wrong, valuable-worthless meaning can be through the senses and mind, as well as through revelation or inspiration or intuition. When knowledge is mentioned in Islamic mentality, religious texts directly related to belief and fiqh accumulation, which is the ijihad interpretation of those texts, come to mind. Knowledge, its limits and the value judgment to be imposed on it are shaped by the belief of the person. In this study, we investigated the nature of knowledge in Islamic thought, its place in the texts, the approach to knowledge and its value in our kalam and procedural sources, and its relationship with the knowledge and value of ijihad rulings that have a religious character. Our research is not in the light of epistemology, which is one of the main issues of philosophy, but with the aim of examining knowledge in line with our own theological and procedural works. In the context of knowledge, we tried to evaluate the verses and our fiqh heritage based on these verses, especially in the distinction of compulsory-acquisitive knowledge. We have dealt with the verses under the title of faithful news, which theologians used when distributing information, within the framework of mutawatir and news-i vahid. Apart from the verses, we have included the fiqh inferences under the umbrella of the acquisition of knowledge.

Keywords: Islam, Fiqh, Knowledge, Compulsory, Acquirement.

MAKALE TÜRÜ ARTICLE TYPE	GELİŞ TARİHİ RECEIVED	KABUL TARİHİ ACCEPTED	YAYIN TARİHİ PUBLISHED	ORCID NUMARASI ORCID NUMBER
Araştırma Makalesi/Research Article	26.11.2022	19.12.2022	31.12.2022	0000-0003-0703-9429
İNTİHAL/PLAGIARISM			DOI NUMARASI/DOI NUMBER	
Bu makale intihal tarama programıyla taranmıştır. This article has been scanned via a plagiarism software.			-	

ATIF/CITE AS

Yılmaz, Abdullah. "İslamî Düşüncede Bilginin Mahiyeti, Kısımları ve Değeri / The Nature, Parts and Value of Knowledge In Islamic Thought". *ilahiyat* 9 (Aralık/December 2022): 73-89.

* Bu çalışma, "İslam Fıkıhında Hüküm Teorisi" adlı doktora tezimizden istifade edilerek üretilmiştir.

GİRİŞ

Bilmek, bilen süje ile bilmeye konu olan objenin karşılıklı ilişkisidir. Ya da bilmek fiili, ben ile somut veya soyut varlık arasında ilişkinin adıdır, denebilir. “Bir şey biliyorum” ifadesi, ben’i, nesne veya soyut kavramı, nesneye yönelik bende oluşan karar halini yani hüküm ile hükme yön veren değeri ihtiva etmektedir. Bilgiye değer yükleyen şey, süjenin objeye dair bilinçaltıdır. Bilinçaltını oluşturan en önemli unsur ise düşünmekle beraber inançtır. Süje-obje ilişkisinin karakterinin ne olduğu, her iki unsur arasında dengenin olup olmadığı hususu, bilginin hem mahiyetini hem de değerini tespitite bize fikir verecektir.

Somut veya soyut bir şeye karşı önyargılarımız veya inançlarımız, o şeye hüküm veya karar aşamasında ağır basar mı? Belleğimizdeki birikim ve onu şekillendiren irademiz, karar aşamasında nerede durmaktadır? Bu ve buna benzer soruların; varlık, bilgi ve bilgiye yüklenecek değerle ilişkisi söz konusudur. Ancak bilgiyi ve değerini “İslâmî” kelimesiyle nitelediğimizde aynı zamanda o bilgi ve değerine inançla yaklaşımımızı da ortaya koymuş oluruz. Dolayısıyla İslamda bilgi ve ona yaklaşım herhâlükârda inançtan uzak olamaz. Eğer bilinecek şey, duyuların ve evrensel aklın ötesinde sadece dinin belirleyeceği bir bilgi ise, o zaman bu bilgi inancın ürünü olacaktır.

İnsan, duyular ve akıl yoluyla da değişmez, evrensel, nesnel anlamda bilgiye ulaşabilir. Bu hakikat, İslamın kabul ettiği bir gerçektir. Ancak bilgi sadece bu iki yolla ulaşılabilecek bir olgu değildir. Bu iki bilgi vasıtasının ötesinde din, temeli inanca dayalı başka bilgi kaynaklarına da yer verir. Vahyî veya dinî bilgi diyebileceğimiz ve kelimcilerin bilgi edinme yolları arasında saydığı üçüncü bir kaynak daha vardır. Bu bilgi türü sadece inananları bağlar. Ancak bu bilgi türünün de kendi içinde tutarlı olması gerekir. İşte bunun için kelimciler, dini bilgiyi sistematik olarak ele aldıkları gibi, bilginin kararlı ve istikarlı, objektif olması adına da birtakım kıstaslar getirmişlerdir.

Bu itibarla çalışmamızda dinî bilgi, kelimcilerin duyular, akıl ve sadık haber şeklinde üçlü taksiminden hareketle ele alınacaktır. Dinî bilgi kapsamında bilginin naslar ve klasik kelim kaynaklarında ve usul eserlerinde tanımı, mahiyeti, kısımları, ölçüleri ve değeri üzerinde durulacaktır.

Bilgi türleri, yansıttıkları varlık türlerine ve alanlarına göre değişik adlarla isimlendirilebilir. Bilgi kavramının felsefede varlık ve değerle birlikte üç ana esastan biri olduğu bilinmektedir. Bu anlamda felsefe bilgiyi; kaynağı, yapısı, doğruluğu-yanlışlığı, aklî ve aklî olmayan, deneye tabi tutulan tarafıyla ele alır.¹ Bu ifadelerden anlıyoruz ki, felsefede bilgi felsefesiyle yani bilgiye yaklaşımla İslâmî düşüncede ele alınan bilgi ve ona yaklaşım farklılık arz etmektedir. Dolayısıyla ilgili terimin epistemoloji bağlamında felsefede edindiği varlık sorunsalı ve diyalektiği ve bu anlam üzerine kurulu prensip ve yöntem, “İslâmî” diye niteleyebileceğimiz bilgi anlayışı ve usulüyle örtüşmeyecektir. Bilgiye yönelik tanım ve mahiyet eksensiz yaklaşımlardaki farklılık, her bir bilim dalının sistemi yanında kendi terminolojisiyle de ilişkilendirilebilecek karakter yapısıyla alakalı olabileceği düşüncesini akla getirmektedir. Zira bir bilim dalının diğer bilim dalı veya dallarıyla bazı kavram ve onların vücut bulmuş şekli olan terimleriyle ortak bir terminoloji dili geliştirmesi en azından o bilim dalının özgün olmadığı fikrini uyandıracaktır.²

Bu gerçek, İslâmî bilgi ile felsefî bilginin mahiyet ve değeri itibarıyla tamamen ayrıştığı anlamına gelmez. Zira bilhassa akıl ve duyular yönüyle her iki bilgi anlayışının benzer yaklaşımlar sergiledikleri, aklı ve duyuyu bilgi edinmede dikkate aldıkları bilinmektedir.

¹ Bilal Aybakan, “İslâm’da Dinî Bilginin Doğası ve Usûl-i Fıkhın Geliştirdiği Yorum Tarzına Genel Bir Yaklaşım”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2000), 57-77.

² Osman Şahin, “İslam Hukuk Terminolojisinin Oluşumu ve İlgili Literatür”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2009, 13/136.

Her iki bilgi kaynağının kaynak, değer ve bu değer bağlamında ortaya koyacakları sonuç aynı olmayacaktır. Şöyle ki, felsefî bilgi, akla tam bir yetkinlik verip, konuyu sebep-sonuç bağlamında ele alırken; İslâmî bilgi ise, akla yer vermekle beraber nasları merkeze alan bilgidir. Çünkü İslam'da bilgi ve ona yüklenecek değer, doğrudan kaynağıyla ilişkilendirilmiştir. Bu kaynak naslardır. Diğer tabirle, İslam'ın bilgi anlayışında nasların bilgisi merkezdedir. Akıl bu noktada hükme veya sonuca ulaşmada yegâne kaynak değildir. Bununla birlikte dinin akla yaklaşımı, naslara rağmen bir akıl değil, naslarla beraber bir akıl şeklindedir.

Herhangi bir bilgi, doğru-yanlış yargısıyla karşılaşacaksa, burada bir yargılayan, ona değer atfeden veya değer biçme yetkisini elinde bulunduran bir üst mercii olmalıdır. Bu yetkili, beşerî düzlemde akıldır. İslâmî bilgi anlayışında ise Allah'tır. Hz. Peygamber de mecazen bilgiyi değerlendirme yetkisine sahiptir. Zira onun bilhassa tebliğ ve risâlet kaynaklı verdiği bilgiler Müslümanlar için mutlak doğruyu içerir. Bu iki kaynak inananlar için tartışmasız bir hakikattir. Bütün bunlardan hareketle, bilginin doğru veya yanlışlığı, değerliliği-değersizliği, bizim o bilgiye dair inancımızla doğrudan ilgilidir, sonucunu çıkarabiliriz.

Bilgiye yaklaşımımızla ilgili söyleyebileceğimiz en temel şey, bilgimizi etkileyen temel unsurun inancımız olduğudur. Diğer bir ifadeyle bir bilginin doğruluğuna-yanlışlığına veya değerliliği-değersizliğine yönelik tavrımız, inancımızla ilişkilidir. Bilgiyi elde etmede tek yöntemimiz akli olarak determinist yaklaşımsa, elbette sonuç, sebep-sonuç ilişkisi üzerine kurulacaktır. Bu noktada inancımız, ilâhî değil, beşerî usûl ve yöntemler olacaktır. Şayet bilgiye yaklaşımımızı akılla beraber Allah'a inancımız belirliyorsa, yöntem ve tavrımız da ilâhî olacaktır.

Bilgiye dair doğru-yanlış faktörü, beşerî düzlemde sebep-sonuç üzerinden doğru delil ve kanıtlara; ilâhî alanda da yine gerçek ve doğru delilleri de dikkate alarak naslara dayanır.³ Deliller ve kanıtlar bu anlamda naslardan başkası değildir.

Çalışmamızda bilginin mahiyeti ve değeri naslar ve fikhî birikim bağlamında ele alınacaktır. Duyular yoluyla elde edilen bilgiler zorunlu olsa da araştırmamızın temelini oluşturmamaktadır. Ancak bilgiye ulaşma yollarından olan duyular ve değer yargısına temas edeceğimizi de belirtelim. Bilginin diğer kaynağı akıl-bilgi ilişkisine ise, kısmen naslar yorumlanırken, genelde de iktisabî kısımda düşündüğümüz ictihadî ahkâm ele alınırken temas edilecektir. Bilgiyi, zarûrî-iktisabî (zorunlu-kazanılmış) bilgi çerçevesinde dinle ilişkili ele alacağız.

1. İSLÂMÎ DÜŞÜNCEDE BİLGİ VE KISIMLARI

İslamî bilgi anlayışında bilgi için, hem naslarda yani Kitap ve sünnette hem de kelam ve usul-i fıkıhta "ilim" kelimesi kullanılmıştır. Naslarda ilim kelimesi doğal olarak felsefî tartışmadan uzak, yalın haliyle ve malum olan şey olarak konu edinilmiştir. Nasların aksine, kelam ve usulde ise ilgili kavram, felsefî ve kelâmî açıdan tartışılmış, neticede oldukça zengin bir muhteva ortaya çıkmıştır.

Bu başlık altında ilim kavramı önce naslar bağlamında sonra da kelam ve usul çerçevesinde tanım ve mahiyet eksenli ele alınacaktır.

1.1. NASLARDA BİLGİ KAVRAMI

Kur'an-ı Kerim'de bilgi kavramı, ilim kelimesiyle ifade edilir ve Allah'ın bildirdiği her şey, doğruluğu tartışılmayan bilgidir. Diğer ifadeyle bu bilgi mahza hakikat, mutlak ve objektif nitelik taşır. Bu manada Kur'an'da ilim (bilgi), vahyin kendisidir. Bu bilgi, kesin ve zarurî bilgidir. Bu

³ Ahmet Cevizci, *Bilgi Felsefesi* (İstanbul: Say Yayınları, 2010), 68.

meyanda “ Sana ilim geldikten sonra onların heveslerine uyarsan.”⁴ ayeti ile “ Ey İnsanlar! Size Rabbinizden bir burhan geldi.”⁵ ayetinde kesin ve zaruri bilgi kastedilmiştir.

Kur'an-ı Kerim'de mutlak ve zorunlu bilgi anlamına gelen bir diğer kavram, burhan kelimesidir. Mantık ilminde beş sanat (bilgi vasıtaları) altında ele alınan ve yakîniyattan olan öncüllerle kurulan ve bir kıyas türü olan burhan,⁶ Kur'an'da “Hak ile batılı birbirinden ayıran kesin delil” anlamında kullanılır.⁷

Bilginin kaynağı açısından Kur'an-ı Kerim, başta vahiy olmak üzere duyular, akıl ve sezgiye yer vermiştir.⁸ Bu bilgi kaynakları arasında vahiy, mutlak doğru, kesin ve kuşatıcı niteliktedir. Bu anlamda duyular ve akıl, Allah tarafından itibar edilen ama vahyî bilgiyi kuşatıcı nitelikte olmayan bilgi kaynaklarıdır.⁹

Bilginin değeri bağlamında Kur'an üç kavrama yer verir: İlme'l-yakîn (kesin zihni bilgi), ayne'l-yakîn (kesin açık seçik gözlem)¹⁰ ve hakka'l-yakîn (bilginin yaşanarak gerçekleşmesi).¹¹ Bu kavramlar bilgide kesinlik ifade ederler. Kur'an-ı Kerim, kesin bilginin karşısında zan, şek, reyb kavramlarına da yer verir.¹²

Hadislerde ilmin faydalı yönüne dikkat çekilmiş, faydasız ilimden Allah'a sığınılmış, ilim, salih amelle beraber değerlendirilmiştir. Hadislerde dikkati çeken husus, ilmin inançla ve salih amelle ilişkilendirilmesidir.¹³

1.2. KELAM VE USULDE BİLGİ KAVRAMI

Kelam ve usulcüler arasında bilginin tanımı, mahiyeti ve taksimi itibariyle bir ittifak söz konusu değildir. Bu durumun, bilginin tanımı, mahiyeti ve inanç ile ilgili farklı yaklaşımdan kaynaklandığı söylenebilir. Tanımın tam olması, eskilerin deyimiyle efradını cami agharını mani bir tanım, teknik tabiriyle “hadd-i tam” olması gayretidir, diyebiliriz.¹⁴ Bunun yanında, bilgiye yaklaşım usulü ve inancın da tanımda farklı kanaatleri beraberinde getirdiğini söyleyebiliriz. Dolayısıyla ileride değineceğimiz bilginin taksimine yönelik farklılık, mahiyet kaynaklı olabilir. O halde öncelikle bilginin ne olduğunun, sınırlarının tespitinin önemi öne çıkmaktadır.

2. BİLGİNİN MAHİYETİ

İslâmî düşüncede bilgi için farklı tanımlar yapılmıştır. Cürcânî (öl. 816/1413) bilgiyi, “Bir şeyin suretinin akılda veya zihinde meydana gelmesi” ve “Gerçeğe uygun kesin düşünce veya inançtır” olarak farklı iki şekilde tanımlamış, bu tanımlardan ikincisinin daha hâs olduğunu beyan etmiştir.¹⁵ Bu tanım yanında kaynaklarımız bilgiyi, “ma'rife” olarak tanımlamış ancak bu tanım tenkit edilmiştir.¹⁶

⁴ Kur'an Yolu Meâlî, haz. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: DİB Yayınları, 2018), el-Bakara 2/120.

⁵ en-Nisâ 4/174.

⁶ İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş* (Ankara: Elis Yayınları, 2017), 207.

⁷ el-Bakara 2/111, Yûsuf 12/24.

⁸ en-Nahl 16/78; el-İsrâ 17/36; es-Secde 32/9.

⁹ Necip Taylan, “Bilgi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/157-161.

¹⁰ et-Tekâsür 102/5-7.

¹¹ el-Hâkka 69/51.

¹² el-Bakara 2/2, en-Nisâ 4/157, Hûd 11/62.

¹³ Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî, *Sünen* (Beyrut: Darü'l-Fikr, 1994), “İlim”, 9; Ebû İisâ Muhammed b. İisâ b. Sevre et-Tirmizî, *Sünen* (Beyrut: Darü'l-Fikr, 1994), “ed-Deavât”, 69.

¹⁴ Osman Şahin, “İslam Hukuk Terminolojisinin Oluşumu ve İlgili Literatür”, 13/ 134.

¹⁵ Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerif Cürcânî, *Mu'cemu't-ta'rifât*, thk. Muhammed Sıddık Minşâvî (Kahire: Darul-Fâdile, ty.),

“İlm”. هو العلم: هو الاعتقاد الجازم المطابق للواقع. أو العلم: [بين الحكماء] هو حصول صورة الشيء في العقل. .“İlm”.

bk. Lâdikli Mehmed Çelebi vd, *Mantik Risâleleri* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), 50.

¹⁶ Abdullah b. Yûsuf Cüveynî, *el-Burhan fî usûli'l-fıkıh* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 1/22.

Bilgi için klasik kaynaklarımızda, “Malumu nasılsa öyle bilmek”¹⁷ şeklinde tanım yapılmış ancak bu tanım da “Allah’ın ilminin marifet kelimesiyle tanımlanamayacağı ve ilmin malumla tanımlanmasının malumun ilimden türemesi sebebiyle mümkün olamayacağı gerekçesiyle tenkide uğramıştır.¹⁸ Gazzâlî (öl.505/1111), ilimle ilgili kendisine kadar ulaşan tanımlara yer verir ve bunları eleştirir. Bu bağlamda ilim için, “Marifet”, “Bilmeye vasıta olan şey”, Zatın kendisiyle âlim olduğu şey”, Şeye nasılsa öyle olduğu gibi inanmak”, Kendisiyle muttasıf olan kişiye, işi sağlam ve düzgün yapma imkânı veren vasıf” şeklinde yapılan bilgi tanımlarını kabul etmez. Ona göre “akıl idrâki” bilgiyi tanımlamada temel unsurdur.¹⁹ Klasik kaynaklarda Mu’tezile bilgi için, “Âlimin nefsinin mutmain olmasını sağlayan nitelik” ve “Bir şeyi olduğu gibi kabullenmektir.” şeklinde iki farklı tanıma yer vermektedir. Kâdî Abdülcebbar (öl. 415/1025), bu tanımlardan birincisini tercih eder.²⁰ Bilgi için modern tanımlama ise, “Akleden özne ile akledilen nesne arasındaki ilişkidir.” Bu tanım hem klasik hem de modern tanımı ifade etmesi açısından tercih edilmiştir.²¹

Teftâzânî (ö.792/1390), ilmin gerçek anlamda tanımının zorluğundan bahsedip, ilmin cins ve faslı da kapsayacak şekilde açıklayıcı ve kapsamlı bir tanımını (Hadd-i tam-beş tümele göre) uzak görür. Ona göre, ilmi tanımlayacakları onu zıtlarıyla düşünmeliyiz. Bu da ilmin taksiminde ortaya çıkar. Şek, zan ve cehl gibi ilme zıt kavramlarla karşılaştırma yapmak suretiyle gerçek tanıma ulaşılabilir.²² Nureddin Sâbûnî (ö.580/1184) onun zıtlar üzerinden ilmi tanımlamasını kabul etmekle beraber daha uygun olan tanımın Mâtürîdî’nin tanımı olduğunu da ifade eder.²³

Bilginin tanımı yanında, mahiyetine yönelik elemanlarını; bilen Ben’in çeşitli kanallarla elde ettiği veriler ile bu verileri soyutlayarak elde edilen kavramlar, kavramlardan kurulan zihni ve ruhi yapılar oluşturur.²⁴

3. BİLGİNİN TAKSİMİ

Bilginin tanımı ve mahiyetiyle ilgili bahsi geçen farklı yaklaşımlar, onun taksiminde de söz konusudur. Bu taksim farklılığının değişik gerekçeleri olabilir. Bilgi, hem elde edilme imkânı yani kaynağı hem de kaynağıyla da ilişkili olarak değeri açısından taksim edilmiştir.

3.1. KAYNAĞI AÇISINDAN: DUYULAR, AKIL VE SADIK HABER

Kelamcılar arasında bilginin kaynağı; duyular, akıl (nazar) ve sadık (doğru) haber olarak yaygındır.²⁵ Mütakellim usûlcüler, bilgi kapsamında keşf ve ilhama yer vermezler.²⁶ Bunun yanında bilginin kaynağına ya da bilgiye ulaşma yollarını aklî ve semî olarak ikiye taksim edenler

¹⁷ Ebû İshâk İbrâhim eş-Şirâzî, *Şerhu’l-lüma*, thk. Abdülmecid Türkî (Beyrut: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 1988), 1/146; Bedruddin Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Bahru’l-muhîf fi usûli’l-fık*, thk. M. Muhammed Tâmir (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2013), 1/41.

¹⁸ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/22; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Mustasfa: İslam Hukukunun Kaynakları*, çev. H. Yunus Apaydın (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 73-75; Ebu’l-Hasen Seyfuddin Ali b. Muhammed b. Salim es-Sa’lebi el-Âmidî, *Ebkâru’l-efkâr fi usûli’l-din*, thk. Ahmed Ferid el-Mezydî (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2003), 1/16-17.

¹⁹ Gazzâlî, *İslam Hukukunun Kaynakları*, 73-75.

²⁰ Kâdî Abdülcebbar Ebû’l-Hasen Kâdî’l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed el-Hemedânî, *Şerhu’l-usûli’l-hamse, Mu’tezile’nin Beş İlkesi*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 26-27; Kâdî Abdülcebbar Ebû’l-Hasen Kâdî’l-Kudât Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdilcebbar el Hemedânî, *el-Muğni fi Ebvâbi’t-tevhîd ve’l-adl*, thk. Mahmud Muhammed Kâsım (Kahire: el-Müessesetü’l-Misriyyetü’l-Âmme, 1962), 12/30.

²¹ Taylan, “Bilgi”, 6/157-161; İlhan Kutluer, “İlim”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/109-114.

²² Sa’düddin Mes’ud b. Ömer es-Semerkandî et-Taftazânî, *Şerhu’l-makâsîd*, thk. Abdurrahman Umeyre, (Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1998), 1/193.

²³ Ebû Muhammed Nûruddin Ahmed b. Mahmûd es-Sâbûnî, *el-Kifâye fi’l-hidâye*, thk. Muhammed Aruçi (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019), 45-47.

²⁴ Süleyman Hayri Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Atlas Yayınları, 2018), 31.

²⁵ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Kitabü’t-tevhîd*, (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2006), 9-11; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu’l-usûli’l-hamse*, 26-27.

²⁶ Süleyman Uludağ, *İslam Düşüncesinin Yapısı* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1979), 111.

de vardır.²⁷ Bilginin tasdik ve tasavvur şeklinde ikiye ayırımı da söz konusudur. Onun tasdik ve tasavvur taksimi, mantık ilmi bağlamında bir tanım ve ayırmadır, denebilir.²⁸

Bilgi, felsefî-dinî şeklinde de taksim edilmiştir.²⁹ Biz bu taksimi aklî-dinî veya felsefî-vahyî bilgi şeklinde de düşünebiliriz. Taksimın lafzen ihtilafını bir tarafa bırakarak, bu ayırımın klasik taksimlerden farklı olduğu hemen anlaşılacaktır. Zira biraz önce örneklerini verdiğimiz eserlerde bilginin taksimının kelam ilmi zaviyesinden yapıldığını söyleyebiliriz. Bu taksimde (felsefî-dinî) bilgide inanç faktörü öne çıkmaktadır.³⁰

Kelamcılarının taksiminde sadık haberin yer alması, inanç merkezli olduğunu hemen akla getirmektedir. Bu da doğaldır. Hâlbuki felsefe bilgiye inanç açısından yaklaşmaz. Buna göre bilgi felsefesinde bilginin kaynakları duyular, tecrübeler ve akıldır. Dolayısıyla sezgi, ilham ve dinî karakterli vahiy bu grup için bir değer ifade etmez. Başka bir ifadeyle akıl (rasyonalite) üzerine bilimi kuran Pozitivizm, aklın ve deneyin dışındaki bilgi kuramlarını geçersiz, akıl dışı sayar.³¹ İslam ise, bilgi felsefesinin bu üç kaynağını reddetmemekle birlikte, vahyî bilgiyi merkeze alır. Diğer bir ifadeyle vahyî bilgi, İslam bilgi terminolojisinde asıl unsurdur.

Duyu, akıl ve sadık haber şeklinde taksim edilen³² bilgi türleri birbirinin alternatifi değildir. Her biri kendi sahasında değerlidir. Aklî gerçek veriler hem duylara hem de haber-i sadık dediğimiz nasrlara muhalif olamaz. Kaldı ki, selim akıl sahiplerinin veya sahih duyların algısı sadık habere zıt anlam ifade etmez.³³

Akılla sadık haberin çelişmeyeceği hususu, Allah'ın insanlara akıl ve peygamberler olarak iki elçi gönderdiği, aklın vicdan, ruh şeklinde içimizdeki öze tekabül ettiği, Peygamberlerin ise Allah'ın denetiminde hakikatleri getirdikleri, dolayısıyla akılla sadık haber arasında bir çelişkiden bahsedilemeyeceği şeklinde de ifade edilebilir.³⁴

Bilginin kaynakları bağlamında akıl, duyular ve sadık haber arasındaki ilişki şu şekilde de ifade edilebilir: Sadık haber İslam ümmetine has bilgi türüdür. Tabii ki bu durumun inançla olduğu kadar tarihi gerçeklerle de alakası söz konusudur.³⁵ Duyu ve akıl yoluyla elde edilen bilginin deney ve somut kıstaslara vurulacağı açıktır. Ancak vahiy, somut unsurlara indirgenemez özelliğindedir.³⁶

Dini bilgimizin temelinde referans kaynakları ikidir: Kitap ve sünnet. Bu iki kaynak, kelamcılarının bilgiye yönelik üçlü taksiminde sadık haber kısmına tekabül eder. Fakat bu iki değer yanında bunlardan hareketle geliştirdiğimiz ve hayatımıza yansıtıp gelenekselleştirdiğimiz başka değerlerimiz de vardır. Bununla fikhî mirasımızı kastediyoruz. Fikhî mirasın kendisi ilkten kaynak değildir. Ancak bilginin kaynakları arasında yer alan aklın nazarı veya istidlâli olarak tezahürleridir, diyebiliriz. Bu anlamda dinî geleneğimiz dinî bilgimize dair birikimlerimizin tamamını içine almakta, ilahî bilginin dışında beşerî kısmını oluşturmaktadır.

²⁷ Ebû'l-Meâlî Rüknu'ddîn el-Cüveynî, *Kitâbü'l-irşâd ilâ kavâtiu'l-edille fi usûli'l-i'tikâd*, Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1950), 6-10; Mâtürîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, 6.

²⁸ Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf Cürcânî, *Şerhu'l-mevâkif*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021), 1/178; Tefâtânî, *Şerhu'l-makâsîd*, 1/193.

²⁹ Bolay, *Felsefe Doktrinleri*, 31; Cevzci, *Felsefe Sözlüğü*, 158; Bu taksim, aklî-dinî şeklinde Cüveynî de söz konusudur.

³⁰ Bolay, *Felsefe Doktrinleri*, 31.

³¹ Alpaslan Açıkgenç, *İslam Medeniyetinde Bilgi ve Bilim* (İstanbul: İsam Yayınları, 2013), 28.

³² Ebû'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, thk. Claude Salâme (Dimaşk, 1990), 1/15; Nûreddin es-Sâbûnî, *el-Bidâye fi usûli'd-dîn: Mâtürîdiyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1979), 55.

³³ Mehmet Erdoğan, *Vahiy-Akil Dengesi Açısından Sünnet* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), 40; Tahsin Görgün, *İlahî Sözü'nün Gücü* (İstanbul: Külliyyat Yayınları, 2013), 244.

³⁴ Ali Bardakoğlu, "Dini Bilgi ve Günümüzdeki İslam", *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 21/2 (2015), 93.

³⁵ Görgün, *Anlam ve Yorum*, 157.

³⁶ Mevlüt Uyanık, *Bilginin İslamileştirilmesi ve Çağdaş İslam Düşüncesi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 103.

Kelamcılarının bilgi kaynaklarına yönelik bu genel yaklaşımlarıyla birlikte, akıl ve duyular üzerinde ve özellikle dinî bilginin temel kaynağını oluşturan sadık haber hakkında biraz daha detaya inmenin faydalı olacağını düşünüyoruz.

3.1.1. DUYULAR VE AKIL

Kelam ilminde bilgiye ulaşma yolları yani kaynaklarından duyular ile elde edilen bilgi zorunludur.³⁷ Akıl yürütme ile elde edilen bilgi ise kazanılmış bilgidir. Nazarî olan bilgi de akıl yürütmenin neticesidir. Bu özelliğiyle zorunlu bilgi değildir. Fakat akıl, doğrudan bilgiyi elde ediyorsa bu durumda bilgi zorunlu olur.³⁸ Kelamcılar ve usulcüler, aklın doğrudan elde ettiği bedihî ve müşâhedât türünden bilgileri zorunlu bilgi kapsamında değerlendirmişlerdir.³⁹

Bilgi kaynaklarından aklın, zarurî (zorunlu)-iktisâbî (nazarî-istidlâlî) şeklinde ikili taksimi ve detayı, ileriki sayfalarda hâdis bilgi altında ele alınacağından bu kadarıyla yetiniyoruz.

3.1.2. HABER-İ SADIK

Kelam ilminde bilginin kaynaklarından bir diğeri haber-i sadık (doğru haber) tır. Haber-i sadık altında Kitap ve Sünnet ele alınır. Bu bağlamda ulema, mütevatir ve (müeyyed haber, kavli-i Rasul) haber-i vâhid terimlerine yer verir.⁴⁰

3.1.3. MÜTEVATİR HABER

Mütevatir haber, yalan söylemek konusunda ittifak edecekleri tasavvur olunamayan muhtelif kimselerden çeşitli mevzularda iştilen haberdur.⁴¹ Mütevatir habere farklı tanımlar yapılmakla beraber,⁴² kesintisiz, peşpeşelik, yalan üzerinde birleşmeleri mümkün olmayan bir toplulukça gelmesi gibi özellikler tanımda ortak unsurlardır. Debûsî (ö.430/1039), mütevatirin, Allah'ın kitabından bir ayetin menzilesinde hüccet olduğu görüşündedir. Çünkü Hz. Peygamber, yalan ve bâtil kelimadan masumdur. Kur'an onun haberiyle geldiği gibi aynen mütevatir haber de öyledir.⁴³

Genel bir ilke olarak, Allah'ın, Hz. Peygamber'in ve icmâ-i ümmetin verdiği bilgi ilmi gerektirir. Zira inançla beraber bilgi, bunu gerektirir. Bunlara yalan isnadı veya zannı düşünülemez. Meselenin bu kısmında ittifaktan söz edilebilir. İhtilaf esasen tevatürle ilmin meydana gelip gelmemesindedir.⁴⁴

Tevatürle meydana gelen ilmin zarurî veya iktisâbî olduğu şeklinde temelde iki görüşten bahsedilir.⁴⁵ Bununla birlikte tevakkuf edileceği şeklinde bir üçüncü görüş de yer verilir.⁴⁶

³⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 9; Sâbûnî, *el-Kifâye*, 48; Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 1/22.

³⁸ Taylan, "Bilgi", 6/157-161.

³⁹ Cürçânî, *Şerhu'l-mevâkıf*, 1/183; Teftâzânî, *Şerhu'l-makâsîd*, 1/210.

⁴⁰ Sâbûnî, *el-Bidâye*, 55-56; Sâbûnî, *el-Kifâye*, 48; Gazzâlî, *İslam Hukukunun Kaynakları*, 294-320; Ebubekir Alâüddin Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî, *el-Mizân fî usûli'l-fıkh*, thk. Yahya Murad (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 24-241; Muhammed b. Ali b. Muhammed Şevkânî, *İrşâdu'l-fuhûl ilâ tahkiki'l-hakki min ilmi'l-usûl*, thk. Şabân Muhammed İsmâîl (Kahire: Daru'l-Kütübî, ty.), 1/200.

⁴¹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 10; Sâbûnî, *el-Bidâye*, 55; Sâbûnî, *el-Kifâye*, 48; Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Serahsî, *el-Usûl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2015), 1/291; Muhammed b. Ferâmuz b. Ali Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl fî şerhi mirkâti'l-vusûl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2017), 201-202.

⁴² Mütevatirin farklı tanımları için bk. Şevkânî, *İrşâdu'l-fuhûl*, 1/200.

⁴³ Ebû Zeyd Abdullah b. Muhammed b. Ömer b. İsa ed-Debûsî, *Takvîmü'l-edile fî usûli'l-fıkh* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2007), 22.

⁴⁴ Ebû'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed fî usûli'l-fıkh*, thk. Muhammed Hamîdullah (Dımaşk: el-Ma'hedü'l-İlmî'l-Fransî l'd-Dirâseti'l-Arabiyyi, 1964), 2/551; Semerkandî, *el-Mizân*, 241.

⁴⁵ Ebû'l-Hasen Seyfuddin Ali b. Muhammed b. Salim es-Sa'lebi el-Âmidî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. Abdürrezzâk Afîfî (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, ty.), 1/115, 116, 128, 312; Şevkânî, *İrşâdu'l-fuhûl*, 1/13; Cüveynî, *el-Burhan*, 1/375-376; Şîrâzî, *Şerhu'l-Lüma'*, 2/569-572; Serahsî, *el-Usûl*, 1/283; Debûsî, *Takvîm*, 207; Basrî, *el-Mu'temed*, 2/81; Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *el-Fusûl fî'l-usûl* (Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf el-Kuveytiyye, 1994), 3/47; Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib Bâkîllânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd*, thk. Abdülhamid b. Ali Ebû Zeyd (Dımaşk: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 1/191-192; Semerkandî, *el-Mizân*, 242. Müktesepten daha kuvvetli ama zarurîden kuvvetçe daha zayıf olan üçüncü bir görüşe daha kaynaklarımızda yer verilir. Bk. Bedruddin Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhîr fî usûli'l-fıkh*, thk. M. Muhammed Tâmir (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2013), 3/305.

⁴⁶ Basrî, *el-Mu'temed*, 2/81; Cessâs, *el-Fusûl*, 3/47; Bâkîllânî, *Takrîb*, 1/191-192; Semerkandî, *el-Mizân*, 242.

Mu'tezileden Ebû Ali (ö.377/987) ve Ebû Hâşim (ö.321/933) mütevatirin zarurî bilgi ifade ettiği görüşünderken, Ebû'l-Kâsım el-Belhî (ö.319/931) ve Basrî (ö.436/1044) ise mütevatir bilginin mükteseb olduğu kanaatindedir.⁴⁷ Genel görüş, mütevatir haberin zorunlu bilgi gerektireceği yönündedir.⁴⁸

Şevkânî (ö.1250/1834), mütevatir haberin zarurî ilim bildirmesi için bazı şartlar öne sürüyor. Bu şartlardan dördü, haberi verenlerle, diğer üç şart ise dinleyenlerle ilgilidir. Haberi verenlerle ilgili şartlar: a) Haber verenler, gelişigüzel değil, bilerek ve farkında olarak vermelidir. b) Bu haber, müşahede ve sema' yoluyla zarureten haber verenlerce bilinmelidir. c) Adeten yalan üzere birleşmeleri mümkün olmayan bir topluluğun haber vermesi gerekir. d) Bu muteber topluluğun her tabakada bulunması gerekir. Haberi dinleyenler için şartlar ise şunlardır: 1) Dinleyenler akıllı olmalı, 2) Haberin medlülünü (anlamını-mefhumunu) bilmeli ve 3) Bu habere muhalif inançtan uzak olmalıdır.⁴⁹

Haber-i sadıkla ilgili genel olarak mütevatir ve âhâd taksimine yer verilse de⁵⁰ Hanefîler bu ikisi arasında meşhur terimini de taksime dâhil ederler. Diğer tabirle Hanefîler haberi mütevatir, meşhur ve âhâd olarak üçe taksim ederler. Meşhur onların nezdinde "İlk asırda âhâd, ikinci ve üçüncü asırlarda tevâtür düzeyinde haber" şeklinde yer alır. Onlara göre meşhur haber, ilm-i tuma'nine ifade eder. Kendisiyle ihticacda mütevatir menzilesindedir. İnkâr edeni sapık addederler ama münkir saymazlar. Yani mütevatirin dînunda, âhâdın fevkindedir. Mest üzerine mesh ve recm hadislerini bu kategoride değerlendirirler.⁵¹

Hanefîlerin meşhuru, mütevatir ve âhâd arasında değerlendirmesi yanında, onu mütevatirin iki kısmından biri olarak görenler de vardır. Cessâs (ö.370/981), meşhuru mütevatir menzilesinde onun bir kısmı saymakta, meşhurun yakîn ilim bildirdiği, ancak bunun ilm-i yakîn sıfatını zarurî değil, istidlâl yoluyla elde ettiği görüşündedir.⁵²

Mütevatir ile âhâd ayrımını "sonradan yayılan telakki" olarak gören Koçkuzu, haber-i vahidle amelin vacib oluşu üzerindeki icmaya vurgu yapmış, Hz. Peygamber'in hadislerinin ve uygulamalarının pek çoğunun haber-i vahid olarak geldiğini söylemiştir. Aslında Koçkuzu bu açıklamalarıyla, ilgili terimlerin tarihi süreçte üstlendikleri role de atıfta bulunmuş olmaktadır. Dolayısıyla sonradan oluşmuş haberin ikili taksimi ve terimlerin tarihi oluşumunu dikkate almadan konunun bir anlamda iyi anlaşılamayacağına da işaret ettiğini düşünebiliriz.⁵³

Mütevatir-âhâd ayrımında özellikle Hanefîlerin meşhur kavramına da yer vermesi, konunun yukarıdaki tarihi gerçeklerle birlikte ele alınmasını zorunlu kılmakta, mezhebin ilk temsilcilerinin eserleri ışığında konuya yaklaşırsa, meselenin daha netlik kazanacağı fikrini uyandırmaktadır. Bu bağlamda İmam Muhammed ve Ebû Yusuf'un eserlerinde "meşhur sünnet" yerine "maruf sünnet" terimine yer verildiği, maruf sünnet kavramının o dönem itibariyle bu iki

⁴⁷ Basrî, *el-Mu'temed*, 2/552.

⁴⁸ Serahsî, *el-Usûl*, 1/291; Sa'duddin Mes'ud b. Ömer et-Teftezânî, *Şerhu't-telvîh ale't-tavzîh*, thk. Zekeriya Umeyrât (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2013), 2/6; Şevkânî, *İrşâdii'l-fuhûl*, 1/200; Abdülkerim Zeydan, *el-Vecîz fî usûli'l-fıkh* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 169; Zekiyüddin Şa'ban, *Usûlu'l-fıkhî'l-İslâmî*, (İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 2016), 67.

⁴⁹ Şevkânî, *İrşâdii'l-fuhûl*, 1/203-206. Benzer şartlar için bk. İbni Ahmed b. Muhammed Alâuddin Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr an usûli Fahri'l-İslâm el-Bezdevî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009), 2/522; Mütevatir haberin şartlarıyla ilgili tafsilatlı bilgi için bk. Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhîd*, 3/296-310; Gazzâlî ise mütevatirin kabul şartlarını dört olarak tayin ediyor. Bk. Gazzâlî, *İslam Hukukunun Kaynakları*, 297-298.

⁵⁰ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/216; Vehbe Zühaylî, *Usûli'l-fıkhî'l-İslâmî* (Dimaşk: Dâru'l-Fıkr, 2015), 433.

⁵¹ Buhârî, *Keşfu'l-Esrar*, 2/534; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, 202; Zeydan, *el-Vecîz*, 170; Âmidî, *İhkâm*, 2/31.

⁵² Cessâs, *el-Fusûl*, 3/63, 114.

⁵³ Ali Osman Koçkuzu, *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhitlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988), 258.

imam tarafından hem meşhuru hem de mütevatiri kapsayacak şekilde kullanıldığı tespiti yapılıyor.⁵⁴ Bu tespit, Cessâs'a isnad edilen görüşle örtüşmektedir.

3.1.4. HABER-İ VÂHİD

Haber-i vâhid, “ mütevatir düzeyine ulaşamamış haber” olarak mütevatirin mukabilinde kullanılmıştır.⁵⁵ İlke olarak ve usulen Hz. Peygamber'e nispet edilen âhâd haberlerin tamamının yalan olması doğru olmadığı gibi, yine ona izafe edilen haberlerin bütünüyle doğru olması da söz konusu değildir.⁵⁶ Zira Hz. Peygamber'in yalan söylemesi mümkün olmadığından, ona yapılan nispet sahih olduğunda o haberin mutlak doğru olacağı, ilim bildireceğinde şüphe yoktur.

Haber-i vâhitlerin hem sübût hem de delâlet bakımından farklı anlamalara muhtemel oluşu ileri sürülerek zannî bilgi ile ilişkilendirilebilmiştir.⁵⁷ Bu anlayış, haber-i vâhidin ilim ifade edip etmemesi hususu ile onunla amelîn vâcib olup olmaması tartışmasını da beraberinde getirmiştir. İlim ifade edip etmemesi meselesi itikad; amelîn vücubu hususu ise usûl ve fûrua yansıması bakımından değerlendirilebilir. Bu bağlamda Hanefîler, ekser Şâfiîler, cumhur Mâlikîler, Haber-i vâhidin ilim ifade etmeyeceği ancak onunla amelîn vâcib olacağı görüşündedirler.⁵⁸ Haberi vahidin bilgi değeri ile ilgili diğer görüşleri burada zikredebiliriz. Bunlar arasında; “ Bir kısmının ilim ifade ettiği, karine ve delille ilim ifade edeceği”⁵⁹, Râfizî ve Kaderîler, “Hem ilim hem de ilim gerektirmeyeceği”⁶⁰, Ahmed b. Hanbel, el-Kerâbisî, İbn Hazm, Hâris el-Muhâsibî gibi genelde hadisçilere isnad edilen⁶¹ “Hem amel hem ilim gerektireceği” şeklindeki görüşlerden bahsedilebilir.

Haber-i vâhitlerin ilmî ve amelî yönüyle ilgili tartışmanın yanı sıra, onun amelî kısmının da ikiye ayrıldığı ifade edilmiş, şartlarını taşıyan haber-i vahidin amelen vücub ifade edeceği, şartlarını haiz olmayanların ise vücub ifade etmeyeceği şeklinde iki görüşe yer verilmiştir. Vücub ifade eden kısmın ya aklen ya da sem'an olduğu ifade edilmiştir.⁶²

Haber-i vâhidin bilgi değeri ile ilgili Basrî, “Şartlarını haiz âhâd haberlerin sıhhati ve kendisiyle amel edileceği üzerinde ümmetin icmâsı oluşmuşsa, bu durumda o haberin hak olduğuna hükmederiz” der. Bu hükmün gerekçesini ise ümmetin hata üzerinde birleşmeyeceği fikrine dayandırır. Fakat haberin sıhhati üzerinde rivayet tekniği açısından bir icma değil, haberin anlam ve hükmü üzerinde bir icma olduğunu da ifade eder. Dolayısıyla bu icma, haber-i vâhidi hükmen ilim düzeyine çıkarmış olur.⁶³ Semerkandî, Basrî'nin bu açıklamasını “ Mütevatire mülhak olan haber-i vâhid” başlığıyla verir.⁶⁴ Örnek kabilinden, “ Kadın, halası ve teyzesiyle aynı nikâh altında birleştirilemez.”⁶⁵ hadisini getirir ki bu hadis haber-i vahit olarak gelse de hükmü üzerinde ittifak

⁵⁴ Aydın Taş, *İmam Muhammed'in Usûl Anlayışı* (İstanbul: Nizamiye Akademi, 2019), 129; Sami Şahin, *Muhammed Hasan eş-Şeybânî'nin Hadis Kültüründeki Yeri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999), 149; Ebû Yusuf Ya'kûb b. İbrahim, *er-Reddû alâ siyeri'l-Evzâi*, t.k. Ebu'l-Vefâ el-Efğânî (Haydarâbâd: Lecnetü İhyâi'l-Mearif en-Nu'mâniyye, t.s), 25, 32, 40; Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Hüccce ala ehli'l-Medîne*, thk. Mehdi Hasen Keylânî (Beirut: Âlemü'l-Kütüb, 1983), 1/65, 316, 432, 2/672-673, 4/351.

⁵⁵ Gazzâlî, *İslam Hukukunun Kaynakları*, 316; Zeydan, *el-Vecîz*, 171.

⁵⁶ Basrî, *el-Mu'temed*, 2/550; Semerkandî, *el-Mizân*, 240.

⁵⁷ Humeyd el-Vâfî, *Mefhumu'l-kat' ve'z-zan ve eseruhu fi'l-hilâfi'l-usûliyyi* (Kahire: Daru's-Selam, 2013), 135-137.

⁵⁸ Serahsî, *el-Usûl*, 1/321-322; Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 2/678; Teftâzânî, *Şerhu't-telvîh*, 2/3; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît*, 3/318-320; İbnü'l-Kassâr Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed el-Bağdâdî, *Mukaddime fi usûli'l-fıkh*, thk. Mustafa Mahdum (Riyad: Dârü'l-Muallime, 1999), 202; Şevkânî, *İrşâd*, 1/200.

⁵⁹ Gazzâlî, *İslam Hukukunun Kaynakları*, 317; İbnü'l-Kassâr, *Mukaddime fi usûli'l-fıkh*, 202.

⁶⁰ Gazzâlî, *İslam Hukukunun Kaynakları*, 321; Hüsâmu'ddîn Hüseyin b. Ali b. Haccâc es-Sıgnâkî, *el-Kâfi şerhu'l-Pezdevî*, thk. Fahrüddîn Seyyid Muhammed Kanit (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2001), 125.

⁶¹ İbn Hazm Ebü Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd el Endelüsî, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Beirut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedide, 1983), 1/119; Bed'iu'n-Nizâm Ahmed b. Ali İbn Sââtî, *Nihâyetu'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl* (Beirut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2004), 160. İbnü's-Sââtî, hadisçilerin tamamının bu görüşte olmadığını beyan ediyor. Gazzâlî ise hadisçilere yapılan bu isnadı kabul etmekle beraber, haber-i vâhidin bilgi gerektirdiği şeklindeki görüşlerini amelîn vücubunu bilmeyi gerektirdiğini kastetmişlerdir, şeklinde yorumluyor. Bkz. Gazzâlî, *İslam Hukukunun Kaynakları*, 317.

⁶² Basrî, *el-Mu'temed*, 2/549; Şevkânî, *İrşâd*, 1/208.

⁶³ Basrî, *el-Mu'temed*, 2/555-557.

⁶⁴ Semerkandî, *el-Mizân*, 243.

⁶⁵ Buhârî, “Nikâh”, 27; Ebû Dâvûd, “Nikâh”, 12.

söz konusudur.⁶⁶ Âhâd haberlerle ilgili mutlak doğru veya doğru değil gibi bir genelleme yapmadan, dinin ilke ve esaslarına uygun, aklın ilkeleriyle çelişmeyen, isnad bakımından da sorun olmayan haber-i vâhitlerin ilim gerektireceği söylenebilir. Ahkâmın Kur'an'dan başka bir delilinin olmadığı, aksi durumda dinin sadece Kur'an eksenli olduğu sonucuyla karşılaşılabılır. Kısaca mütevatir olmayarak Hz. Peygamber'den gelen sıhhat şartlarını taşımak şartıyla, sahih olanlarının da kesin bilgi ifade edeceği söylenebilir.⁶⁷

3.2. KADİM-HÂDİS BİLGİ: NİSPET EDİLDİĞİ VARLIK EKSENLİ AYRIM

Klasik kelim kaynaklarında bilginin duyular, akıl ve sadık haber şeklinde taksimi yanında başka taksimler de söz konusudur. Bunlar arasında yine yaygın olan bir diğer taksim de kadîm-hâdis ayrımıdır.⁶⁸ Bu ayrım, anladığımız kadarıyla bilginin nispet edildiği varlık eksenli bir ayrımdır. Diğer tabirle bu taksim, Yüce varlık Allah ile insan merkezli bir taksimdir.

Bu meyanda ilim (bilgi), kadîm ve hâdis şeklinde ikiye ayrılmıştır.⁶⁹ Bu ayrımında kadîm bilgi sadece Allah'a ait olmakta, hâdis bilgi ise beşerle ilişkilendirilmektedir.

Kadîm bilgi Allah'a mahsus olunca, bu bilginin zorunluluk ve kazanılmışlıkla nitelenmesi söz konusu olamaz. Zira bilgide-teknik tabirle- zarurîlik- kesbîlik hâdis ilmin kapsamında değerlendirilmiştir.⁷⁰ Ulema, Allah'ın ilmine ilm-i kadîm demişler ve bu ilim çeşidinde değişiklik ve butlâna mahal olmadığını ifade etmişlerdir.⁷¹

Bilginin ikinci kısmını hâdis bilgi oluşturur ki bu insana mahsustur. Bilginin bu kısmı, akılla elde edilip edilememesi ile ilgilidir. Akılla elde edilen bilgi de ikiye taksim edilmiştir.⁷² Bu durumda bilgi ya zorunludur veya akıl yürütme ile elde edilir. a) Zarurî bilgi: Mahiyetinde şekkin bulunmadığı, ilmin (bilginin) zatından ayrılmayan, kendisinde sabit olan ve mutlaka kendisine ihtiyacın olduğu ilimdir.⁷³ Bu tür bilgide istidlali veya düşünmeyi gerektiren bir durum yoktur. Bu bilgiyi elde etme ve anlama konusunda herhangi bir düşünme ameliyesine de ihtiyaç yoktur. Elde edilmesi, insanın kudretinde olmayan bilgidir.⁷⁴

Bilgide kesinlik veya zorunluluk anlamı "zarurî" terimiyle ifade edildiği gibi, aynı anlam ve mahiyete sahip "yakîn" kavramıyla da ifade edilmiştir. Bu terim, mantık ilminde kesin bilgi için kullanılmakta olup, asla şüpheye mahal bırakmayacak derecede açık, doğruluğu kesin olarak bilinen ve gerçeğe uygun önermeler için burhan kavramı altında ele alınır.⁷⁵ Hatta bu terim, marife kelimesinin ötesinde ilmin sıfatlarından sayılmıştır. Hükmün sebatıyla beraber anlamın

⁶⁶ Serahsî, *el-Usûl*, 1/295; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 3/307.

⁶⁷ Haber-i vâhitlerin aklın ve şer'an (sem'an) vaki olduğuyula ilgili tartışma ve örneklerle ilgili detaylı bilgi için bkz. Gazzâlî, *İslam Hukukunun Kaynakları*, 321-335.

⁶⁸ Cürçânî, *Şerhu'l-mevâkıf*, 1/182; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 1/45;

⁶⁹ Kâdî Ebû Bekr et-Tayyib el-Bâkılânî, *el-İnsâf*, thk. Muhammed Zâhid b. el-Hasen el-Kevserî (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2000), 14; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 1/45; Cürçânî, *Şerhu'l-mevâkıf*, 1/186.

⁷⁰ Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 21.

⁷¹ Cürçânî, *Şerhu'l-mevâkıf*, 1/182; Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 1/21; Şîrâzî, *Şerhu'l-lüma'*, 1/96; Sâbûnî, *el-Kifâye*, 48.

⁷² Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 1/47; Sâbûnî, *el-Kifâye*, 48; Zerkeşî'nin daha sahih saydığı diğer tanım: "Nazar ve istidlâl yoluyla meydana gelmeyen bilgidir."

⁷³ Şîrâzî, *Şerhu'l-lüma'*, 1/147-149; Kâdî Ebû Bekr et-Tayyib el-Bâkılânî, *et-Temhîd*, thk. Yusuf Mekârisî (Beyrut: el-Mektebetü'ş-Şarkiyye, 1957), 7; Bâkılânî, *el-İnsâf*, 14; Zerkeşî, zarurî bilginin tanımında "şekkin bulunmadığı" kısmını kabul etmekle beraber, ona göre zarurî bilgide daha sahih olanı, "Nazar ve istidlâl yoluyla meydana gelmeyen bilgidir." tanımınıdır. Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 1/46.

⁷⁴ Cürçânî, *Şerhu'l-mevâkıf*, 1/182. *العلم الضروري هو: ما لا يكون تحصيله مقدورا للمخلوق.* Kâdî Abdülcebbar ise zarurî bilgiyi:

"Kişinin, herhangi bir yolla kendinden uzaklaştırması mümkün olmayan bir bilgidir." şeklinde tanımlıyor. Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu usul'l-hamse*, 1/81-82.

⁷⁵ Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 209.

da karar halini ifade için yakîn kavramı kullanılmıştır.⁷⁶ Kur'an'da geçen ilme'l-yakîn, aynel-yakîn⁷⁷ ve hakka'l-yakîn⁷⁸ kavramları bu meyanda kesin ve değişmez bilgi bildirir.⁷⁹

Yakîn, doğruluğu kesin olan bilgidir. Şüphe ve tereddüde mahal olmayan, kesin ve apaçık tasdik veya bilgidir. Bu bilgide yanılma ve vehim ihtimali yoktur.⁸⁰ Yakîn terimi, “ Bir şey ne ise odur. Başka türlü olması imkânsız” şeklinde de tanımlanmıştır. Diğer bir ifadeyle yakîn; varlık dünyasındaki gerçekliğine uygun, yok olması mümkün olmayan inanç ile inanmak olarak ta tanımlanabilir. Bu anlamda yakîn kapsamındaki bilgiler zarurî bilgilerdir.⁸¹

b) Mükteseb-iktisâbî (nazarî) bilgi: Kendisine şekkin arız olması câiz olan bilgidir. Diğer bir tabirle, nazar ve istidlalle meydana gelen bilgiye mükteseb bilgi denir.⁸² Nazar ve istidlâl terimleri genelde usulcüler tarafından aynı anlamı karşılayan, bazen birbirinin yerine kullanılan terimlerdir.⁸³ Hatta Zerkeşî'ye göre, nazar ittifakla mükteseptir.⁸⁴ Bu itibarla doğrudan ve zorunlu olarak elde edilen zarurî bilginin mukabilinde nazar ve istidlal terimlerine yer verilir. Bu iki terimin geçtiği yerde dolayısıyla iktisâbî-kesbî terimlerini düşünebiliriz.

Mükteseb bilgi nazar terimiyle de ifade edilince, bu kavrama getirilen tanımlara yer vermek gerekir. Nazar terimi lügatta: Bakış açısının görünene dönüşmesi, istilahta ise, ilme veya zanna götüren fikir, düşüncedir.⁸⁵ Diğer bir tanım: Meydana gelmesinde düşünmeye ihtiyaç duyulandır.⁸⁶ Gazzâlî nazarı, “ Kendisine kuşku âriz olması mümkün olan ve hakkında durumların değişebileceği, dolayısıyla kimi insanların bilip kimilerinin bilemeyeceği, kadın, çocuk ve nazar ehlinden olmayanların bilemeyeceği bir şeydir.” şeklinde tanımlamaktadır.⁸⁷ Nazara yapılan tanımlardan hareketle, mükteseb ve nazar terimlerinin birbiri yerine kullanılabilmesi sonucuna varabiliriz.

iktisabî (nazarî) bilgi de ikiye ayrılır: Aklî bilgi: Şer'î bilgiye ihtiyaç olmaksızın aklın çıkarımda bulunduğu bilgidir. Şer'î bilgi: Kitap, sünnet, icmâ ve kıyas delillerinden hareketle elde edilen bilgidir.⁸⁸ Yakînî bilginin dalları diyebileceğimiz; evveliyat, müşahadat, mütevâtirat, mücerrebat, hadsiyyat ve fitriyyat unsurları da yakînî bilgi veren nazariyattır. Diğer tabirle, yakînî nazarî kısım doğrudan doğruya olmayıp nazar ve istidlal vasıtasıyla elde edilen yakînî bilgidir.⁸⁹

Cürcânî (ö.816/1413), nazarî bilgiyi, “ Meydana gelmesi nazar ve kesbe dayanan bilgi veya “Bilinenden bilinmeyenlerin elde edilmesidir.” şeklinde tanımlamakta, bunun tam aksini zorunlu bilgi için düşünmektedir. Nazar-zorunlu bilgi ilişkisinde ise, nazarî bilginin zorunlu bilgiye dayandığını söyler. Bu konuda ulema arasında bir ihtilafın olmadığını ifade eder. Zorunlu bilginin nazarîye dönüşmeyeceği konusunda ittifakın olduğundan bahseder. Ona göre bilgide zorunluluk ile kastedilen şey, zorunlu bilginin istidlale ihtiyaç duyurmayacak kadar kesinlik ifade

⁷⁶ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Râgib el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'an* (Beirut: Dârü'l-Ma'rife, 1998), “Yakîn”.

⁷⁷ *et-Tekâsür*, 102/5-7.

⁷⁸ *el-Vâkıa*, 56/95.

⁷⁹ *el-Mâide*, 5/67.

⁸⁰ İbrahim Emiroğlu-Hülya Altunya, *Örnekleriyle Mantık Sözlüğü* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 326.

⁸¹ Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer Kâtîbî, *Şemsiyye Risâlesi*, çev. Ferruh Özpilavcı (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 420-421.

⁸² Bâkullânî, *et-Temhîd*, 9. Bu âlime göre, akıl yürütme ile elde edilen bilgi, kazanılmış (iktisabî) bilgidir. Duyularla elde edilen ise zarurîdir. Cürcânî, bu tarifi Bâkullânî'ye isnat ediyor ve dört soruyla eleştirisine yer veriyor. Cürcânî, *Şerhu'l-mevâkıf*, 1/280; Şîrâzî, *Şerhu'l-lüma'*, 1/149. Cüveynî, nazarî bilgiyi öncülleri itibarıyla nazarî, neticesi veya hükmü açısından zorunlu bilgi olarak ifade ediyor. Bk. Cüveynî, *el-Burhân*, 1/26.

⁸³ Bâkullânî, *et-Takrîb*, 1/208; Cessâs, *el-Füsûl*, 4/9; Basrî, *el-Mu'temed*, 1/6-7.

⁸⁴ Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 1/35.

⁸⁵ Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 1/32.

⁸⁶ Bâkullânî, *el-İnsâf*, 14.

⁸⁷ Gazzâlî, *İslam Hukukunun Kaynakları*, 295.

⁸⁸ Mustafa el-Hîn, *el-Kat'î ve'z-zannî*, 41.

⁸⁹ Pasquale Galluppi, *Miftâhu'l-Fünûn, Mantık Dersleri*, çev. Gamiç Ohannes Efendi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021), 217.

etmesidir. Bu özelliğiyle müstağnidir. Nazarî bilgi ise delile ihtiyaç duyar. Onun bu özelliği muhtaçlıkla ifade edilebilir.⁹⁰

Naslardan istidlal yoluyla hüküm elde ederken gerek hükme giden yol, gerekse hükmün kendisi sahih nazar üzerine kurulmalıdır. Buradan hareketle nazarın sahih ve fasid olma ihtimalini taşıdığını anlamış oluyoruz. Sahih nazar, gerçeğe uygun bakış açısı olarak tanımlanabilir. Fasid nazar ise, talep olunanı karşılamayan, anlamlı bir şey ifade etmeyendir. Sahih nazarla ilmin meydana geleceği görüşü hâkimdir.⁹¹

Naslardan istidlal ve nazar vasıtasıyla elde edilen fikhî birikim diğer tabirle içtihat sonucu elde edilen ahkâm da hâdis ilmin iktisâbî-şer'î kısmına dâhildir. İctihadî hükümler, hüküm elde ederken takip edilen yol ve istidlal karakterinden dolayı zannî olacaktır.

İctihadî hükümler zannîlik bildirseler de amel açısından yükümlülük yüklemesi durumu bize bu hükümlerin dini değer taşıdığını göstermektedir.⁹² Beşerî vasfından hareketle ictihat faaliyeti epistemolojik açıdan zannîdir. Ancak galib-i zanla hükme varılıyor. Hükme ulaşma yolu zannîdir. Ancak hüküm aşaması karar halidir. Dolayısıyla hüküm aşamasında kat'îlik söz konusudur.⁹³ Diğer bir ifadeyle galib-i zan neticesinde varılan sonuç, fikrin bir konuda kararı ve sebatıdır. Artık bu son aşamada zan, kat'a dönüşmüştür. Bir başka ifadeyle hükme varırken bilgi unsurları olan delillerle istidlal aşaması nazarîdir. Ancak nazarî veya istidlâlî faaliyet, hüküm noktasında artık kesin ve kat'î bilgiye dönüşmektedir. Daha önce geçtiği üzere, nazarî bilgi delil ve karinelerle, sahih nazarla kesin, zorunlu bilgiye dönüşebilir. En azından bu durum, içtihatla hükme varan müçtehit ve bu ictihadî hükme uyan ve hükmü kabul eden için söz konusudur.⁹⁴

İctihat, zannî alanda olur. Bu da ya nassın sübutunun zannî olanında ya da sübutu kat'î fakat delâleti zannî olanında mümkündür.⁹⁵ İctihat, Şâri'in maksadını izhar ve zannî olarak çıkarımından ibarettir, diyebiliriz. Bu gerçek, fikhî malumatın onda dokuzunun içtihat olduğu şeklinde kaynaklarımızda ulemaya yapılan nispeti de haklı kılmaktadır.⁹⁶ İctihadın bu izâfî özelliği, hükme de evrensellik hakkını vermemekte, değişen şartlara göre hükmün de başka şekil alabileceği düşüncesine götürmektedir.⁹⁷ İctihadî hükmün bu rölâtif karakteri bizi, onun iktisâbî bilgi kapsamında değerlendirileceği fikrine götürmektedir.

Naslın anlam ve hüküm itibariyle farklı ihtimallere kapalı olanlarında içtihat söz konusu olmayacağı için, bu tür hükümlerin nazarî, istidlâlî oluşundan da bahsedilemeyecektir.

Zarurî ve iktisâbî bilginin mahiyetinden hareketle şunları söyleyebiliriz: Aklın zorunlu olarak elde ettiği bilgi kesindir. Aklın nazar ve istidlal yoluyla düşünme ve delilleri yorumlama aşamasında elde edilen bilgi nazarî olsa da istidlalin neticesinde varılan sonuç, diğer tabirle hüküm aşaması, nazarî bilginin zarurî bilgiye dönüşeceği şeklindeki ittifaktan⁹⁸ hareketle artık kesinlik ifade eder. Tabii ki böyle bir sonuç için, nazarın sahih olma şartlarını haiz olması gerekir. Zorunlu-kazanılmış bilgi tartışmasında odak noktanın "aklın bilgiyi doğrudan elde edip edememesi" fikri olduğu düşünülebilir. Akıl doğrudan bilgiye ulaşıyorsa, bu bilgi zorunlu, dolaylı olarak diğer tabirle fikir yürütme neticesinde bilgiye ulaşıyorsa, bu da iktisâbî bilgidir.

⁹⁰ Cürcânî, *Şerhu'l-mevâkıf*, 2/445-446; Benzer görüş için bk. Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 1/36.

⁹¹ Cüveynî, *Kitabü'l-irşâd*, 6-10; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 1/33; Sahih nazarın mahiyetiyle ilgili detaylı bili için bk. Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 1/25-26.

⁹² İbrahim Özdemir, "Fıkhnın Beşeriliği Meselesi ya da İctihadî Hükümlerin Dinî Değeri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2014), 16/389-422.

⁹³ Teftâzânî, *Şerhu't-telvîh*, 1/32.

⁹⁴ Cürcânî, *Şerhu'l-mevâkıf*, 2/445-446; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 1/36.

⁹⁵ Yusuf el-Karadâvî, *İslam Hukuku Evrensellik-Süreklilik*, çev: Yusuf Işıcık-Ahmet Yaman (İstanbul: Nida Yayınları, 2014), 16, 159.

⁹⁶ Cüveynî, *el-Burhân*, 2/768.

⁹⁷ Ahmet Yaman, *Fetvâ Usûlü ve Adabı* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2019), 173.

⁹⁸ Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 1/32; Cürcânî, *Şerhu'l-mevâkıf*, 2/445.

SONUÇ

İslâmî düşüncede bilgi ve mahiyeti ile değeri hakkında elde ettiğimiz sonuçları şu şekilde özetleyebiliriz:

İslamın bilgi anlayışında bilgiye yaklaşım inanç eksenslidir. Bilgi, sınırları ve ona yüklenecek değer yargısı, kişinin inancıyla şekillenir.

İslâmî düşüncede ele alınan bilgi ve ona yaklaşım, felsefî bilgiden farklılık arz eder. Dolayısıyla ilgili terimin epistemoloji bağlamında felsefede edindiği varlık sorunsalı ve diyalektiği ve bu anlam üzerine kurulu prensip ve yöntem, “İslâmî” diye niteleyebileceğimiz bilgi anlayışı ve usulüyle örtüşmeyecektir.

Bu gerçek, İslâmî bilgi ile felsefî bilginin mahiyet ve değeri itibarıyla tamamen ayrıştığı anlamına gelmez. Zira bilhassa akıl ve duyular yönüyle her iki bilgi anlayışının benzer yaklaşımlar sergiledikleri, akli ve duyuyu bilgi edinmede dikkate aldıkları bilinmektedir.

Bilginin kaynağı açısından Kur’an-ı Kerim, başta vahiy olmak üzere duyular, akıl ve sezgiye yer vermiştir. Bu bilgi kaynakları arasında vahiy, mutlak doğru, kesin ve kuşatıcı niteliktedir. Bu anlamda duyular ve akıl, Allah tarafından itibar edilen ama vahyî bilgiyi kuşatıcı nitelikte olmayan bilgi kaynaklarıdır.

Kelam ilminde bilgiye ulaşma yolları yani kaynaklarından duyular ile elde edilen bilgi zorunludur. Akıl yürütme ile elde edilen bilgi ise kazanılmış bilgidir. Nazarî olan bilgi de akıl yürütmenin neticesidir. Bu özelliğiyle zorunlu bilgi değildir. Fakat akıl, doğrudan bilgiyi elde ediyorsa bu durumda bilgi zorunlu olur.

Haberin mütevatir-âhâd ayrımının kelamcılarının ayrımı olup, usulcülerin habere ihticac nazarından yaklaşımı da esasen mütevatir-meşhur ayrımında fazla bir rol oynamayacaktır. Zira mütevatir-âhâd ayrımının inançla ilişkilendirildiği açıktır. Bilhassa ilk dönem kaynaklar dikkate alındığında mütevatir-âhâd ayrımının çok net olmadığını söyleyebiliriz. Bu anlamda ilk dönem Hanefîlerin meşhuru mütevatirin bir kısmı saymaları, düşüncemizi haklı kılmaktadır.

Haber-i vâhidin ilim ifade etmeyeceği ancak onunla amelîn vâcib olacağı şeklinde genel görüşün yanında, sıhhat şartlarını taşıması, dinin genel ilke ve esaslarına aykırı olmaması kaydıyla hem amelen vacib hem de ilim ifade edeceğini söyleyebiliriz.

Şartlarını haiz âhâd haberlerin sıhhati ve kendisiyle amel edileceği üzerinde ümmetin icmâsı oluşmuşsa, bu durumda o haberin hak olduğuna hükmederiz. Burada meydana gelen icma, rivayet tekniği açısından değil, hüküm üzerinde bir icmadır.

İctihâdî ahkâm da hâdis ilmin iktisâbî-şer’î kısmına dâhildir. İctihâdî hükümler, hüküm elde ederken takip edilen yol ve istidlal karakterinden dolayı zannî olacaktır. Diğer tabirle hükme varırken delillerle istidlal aşaması nazarîdir. Ancak nazarî veya istidlâlî faaliyet, hüküm noktasında artık kesin ve kat’î bilgiye dönüşmektedir. Daha önce geçtiği üzere, nazarî bilgi delil ve karinelerle, sahih nazarla kesin, zorunlu bilgiye dönüşebilir.

KAYNAKÇA

- Açıkgenç, Alpaslan. *İslam Medeniyetinde Bilgi ve Bilim*. İstanbul: İsam Yayınları, 2013.
- Âmidi, Seyfuddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Ebî Ali b. Muhammed. *Ebkâru'l-efkâr fî usûli'd-din*. thk. Ahmed Ferid el- Mezyûdî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Âmidî, Seyfuddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Ebî Ali b. Muhammed. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. Abdürrezzâk Affî. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, ty.
- Aybakan, Bilal. “ İslamda Dinî Bilginin Doğası ve Usûl-i Fıkhın Geliştirdiği Yorum Tarzına Genel Bir Yaklaşım”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2000), 57.
- Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib. *et-Takrîb ve'l-irşâd*. thk. Abdülhamid b. Ali Ebû Zeyd. Dimaşk: Müessesetü'r-Risâle, 1998.
- Bâkılânî, Kâdî Ebû Bekr et-Tayyib. *el-İnsâf*. thk. Muhammed Zâhid b. el-Hasen el-Kevserî. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2000.
- Bâkılânî, Kâdî Ebû Bekr et-Tayyib. *et-Temhîd*. thk. Yusuf Mekârisî. Beyrut: el-Mektebetü's-Şarkiyye, 1957.
- Bardakoğlu, Ali. “Dini Bilgi ve Günümüzdeki İslam”. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 21 (2015), 2-95.
- Basrî, Ebu'l-Hüseyin. *el-Mu'temed fî usûli'l-fıkh*. thk. Muhammed Hamîdullah. 2 Cilt. Dimaşk: el-Ma'hedü'l-İlmî'l-Fransî li'd-Dirâseti'l-Arabiyyi 1964.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Atlas Yayınları, 2018.
- Buhârî, İbni Ahmed b. Muhammed Alâuddin Abdülazîz. *Keşfu'l-esrâr an usûli Fahrî'l-İslâm el-Bezdevî*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî. *el-Fusûl fî'l-usûl*. 6 Cilt. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf el-Kuveytiyye, 1994.
- Cevizci, Ahmet. *Bilgi Felsefesi*. İstanbul: Say Yayınları, 2010.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerif. *Mu'cemu't-ta'rifât*. 2 Cilt. thk. Muhammed Sıddık Mînşâvî. Kahire: Daru'l-Fâdile, ty.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerif. *Şerhu'l-mevâkıf*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021.
- Cüveynî, Abdullah b. Yûsuf. *el-Burhan fî usûli'l-fıkh*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Cüveynî, Ebû'l-Meâlî Rüknuddîn. *Kitâbü'l-irşâd ilâ kavâtiu'l-edille fî usûli'l-İ'tikâd*. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1950.
- Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah. *Takvîmü'l-edille fî usûli'l-fıkh*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007.
- Ebû Davûd, Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *Sünen*. Beyrut: Darü'l-Fıkr, 1994.
- Ebû Yusuf, Ya'kûb b. İbrahim. *er-Reddû alâ siyeri'l-Evzâî*. thk. Ebu'l-Vefâ el-Efgânî. Haydarâbâd: Lecnetü İhyâi'l-Mearif en-Nu'mâniyye, ty.
- Emiroğlu, İbrahim. *Klasik Mantığa Giriş*. Ankara: Elis Yayınları, 2017.
- Emiroğlu, İbrahim-Altunya, Hülya. *Örnekleriyle Mantık Sözlüğü*. İstanbul: Litera Yayıncılık, İstanbul, 2018.

Erdoğan, Mehmet. *Vahiy-Akıl Dengesi Açısından Sünnet*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.

Galluppi, Pasquale. *Miftâhu'l-Fünûn, Mantık Dersleri*. çev. Gamiç Ohannes Efendi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İslam Hukukunun Kaynakları*. çev. H. Yunus Apaydın. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.

Görgün, Tahsin. *Anlam ve Yorum*. İstanbul: Külliyat Yayınları, 2016.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelûsî. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, 1983.

İbnu's-Sââtî, Ebu'l-Abbas Muzaferuddin Ahmed b. Ali b. Talib. *Nihâyetü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl*. thk. İbrahim Şemsüddin. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.hu

İbnü'l-Kassâr, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed el-Bağdâdî. *Mukaddime fî usûli'l-fıkıh*, thk. Mustafa Mahdum. Riyad: Dârü'l-Muallime, 1999.

İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Râğıb. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'an*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1998.

Kâdî Abdülcebbar, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-Kudât Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdilcebbar el Hemedânî. *el-Muğnî fî Ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*. thk. Mahmud Muhammed Kâsım. Kahire: el-Müessesetü'l-Misriyyetü'l-Âmme, 1962.

Kâdî Abdülcebbar, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed el-Hemedânî. *Şerhu'l-usûli'l-hamse, Mu'tezile'nin Beş İlkesi*. çev. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.

Karadâvî, Yusuf. *İslam Hukuku Evrensellik-Süreklilik*. çev. Yusuf Işıcık-Ahmet Yaman. İstanbul: Nida Yayınları, 2014.

Kâtibî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer. *Şemsiyye Risâlesi*. çev. Ferruh Özpilavcı. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.

Koçkuzu, Ali Osman. *Rivayet İlimlerinde Haber-i Vâhitlerin İtikat ve Teşrî yönlerinden Değeri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988.

Kur'an Yolu Meali. haz. Hayrettin Karaman vd. Ankara: DİB Yayınları, 2018.

Kutluer, İlhan. "İlim". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 22/109-114. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Lâdikli Mehmed Çelebi vd. *Mantık Risâleleri*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Kitabü't-tevhîd*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2006.

Molla Hüsrev, Muhammed b. Ferâmuz b. Ali. *Mir'âtü'l-usûl fî şerhi mirkâtî'l-vusûl*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2017.

Muhammed Musa Mustafa el-Hîn. *el-Kat'î ve'z-zannî fî's-sübûti ve'd-delâleti inde'l-usûliyyîn*. Dımaşk: Dârü'l-Kelimi't-Tayyib, 2007.

Nesefî, Ebü'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed. *Tabsiratü'l-edille fî usûli'd-dîn*, thk. Claude Salâme. Dımaşk, y.y. 1990.

İSLAMÎ DÜŞÜNCEDE BİLGİNİN MAHİYETİ, KISIMLARI VE DEĞERİ

Özdemir, İbrahim. “Fıkıhın Beşeriliği Meselesi ya da İctihadî Hükümlerin Dinî Değeri”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2014), 16/389-422.

Sâbûnî, Ebû Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd. *el-Kifâye fi'l-hidâye*. thk. Muhammed Aruçi. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019.

Sâbûnî, Nûreddin. *el-Bidâye fi usûli'd-dîn: Mâturîdiyye Akaidi*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1979.

Semerkandî, Ebubekir Alâüddin Muhammed b. Ahmed. *el-Mîzân fi usuli'l-fıkh*. thk. Yahya Murad. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.

Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Seh. *el-Usûl*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2015.

Sıgnâkî, Hüsâmüddîn Hüseyin b. Ali b. Haccâc. es- *el-Kâfi şerhu'l-Pezdevî*. thk. Fahrüddîn Seyyid Muhammed Kanit. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2001.

Şa'ban, Zekiyüddin. *Usûlu'l-fıkhî'l-İslamî*. İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 2016.

Osman Şahin, “İslam Hukuk Terminolojisinin Oluşumu ve İlgili Literatür”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, (2009), 13/131-162.

Şahin, Sami. *Muhammed Hasan eş-Şeybânî'nin Hadis Kültüründeki Yeri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.

Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *İrşâdu'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hakki min ilmi'l-usûl*. thk. Şa'bân Muhammed İsmâîl. Kahire: Daru'l-Kütübî, ty.

Şeybânî, Muhammed b. Hasan. *el-Hüccce ala ehli'l-Medîne*. thk. Mehdî Hasen Keylânî, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1983.

Şîrâzî, Ebû İshâk İbrâhim. *Şerhu'l-lüma'*. thk. Abdülmecîd Türkî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1988.

Taftazânî, Sa'düddin Mes'ud b. Ömer es-Semerkandî. *Şerhu'l-makâsîd*. thk. Abdurrahman Umeyre, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1998.

Taş, Aydın. *İmam Muhammed'in Usûl Anlayışı*. İstanbul: Nizamiye Yayınları, 2019.

Taylan, Necip. “Bilgi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/157-161. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Teftazânî, Sa'düddin Mes'ud b. Ömer. *Şerhu't- telvîh ale't-tavzîh*. thk. Zekeriya Umeyrât. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2013.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî. *Sünen*. Beyrut: Darü'l-Fikr, 1994.

Uludağ, Süleyman. *İslam Düşüncesinin Yapısı*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1979.

Uyanık, Mevlüt. *Bilginin İslamileştirilmesi ve Çağdaş İslam Düşüncesi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.

Vâfî, Humeyd. *Mefhumu'l-kat' ve'z-zan ve eseruhu fi'l-hilâfi'l-usûliyyi*. Kahire: Daru's-Selam, 2013.

Yaman, Ahmet, *Fetvâ Usûlü ve Adabı*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2019.

Zerkeşî, Bedruddin Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh. *el-Bahrü'l-muhît fi usûli'l-fıkh*. thk. M. Muhammed Tâmir, 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2013.

Zeydan, Abdülkerim. *el-Vecîz fi usûli'l-fıkh*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998.

ABDULLAH YILMAZ

Zühaylî, Vehbe. *Usûlü'l-fıkhî'l-İslâmî*. Dimaşk: Dârü'l-Fıkr, 2015.

